

XIX. Yüzyılda Avrupalı Seyyahların Gözünden Tebriz

Gülten BAL¹, Abdolvahid SOOFİZADEH²

XIX. Yüzyılda Avrupalı Seyyahların Gözünden Tebriz

Öz

XIX. yüzyılda Kaçar Devleti hâkimiyeti altındaki İran toprakları ve dolayısıyla Azerbaycan Eyaleti, siyasî, askerî ve ekonomik gelişmeler etkisiyle Rusya ve Avrupa'nın dikkatini fazlasıyla cezbetmiştir. Tarihî İpek Yolunun güzergâhında bulunan ve ticarî malların Asya, Osmanlı toprakları ve Avrupa arasında taşındığı yolun bir durağı konumundaki Tebriz şehri, diğer yandan veliaht makamı olması nedeniyle siyasî olarak da bir merkez konumundaydı. Bu yüzyılda siyasî, ekonomik, askerî, ticarî vb. sebeplerle birçok yabancı İran topraklarına seyahatler düzenlemiş ve bunun sonucunda edindikleri izlenimleri aktarmışlardır. Çalışmamızda, XIX. yüzyılda çeşitli gerekçelerle İran ve Azerbaycan coğrafyasını ziyaret eden ve bu geziler esnasında gördüklerini, yaşadıklarını kaleme alan bazı yabancı seyyahların anlatımlarında, İran'ın metropollerinden biri olan Tebriz şehrinin profilini çizmek amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Tebriz, Azerbaycan, Kaçar Hanedanı, XIX. Yüzyıl

Tabriz Through of European Travelers in the XIX. Century

Abstract

In the XIXth century, the Iranian lands under the rule of the Qajar State, and thus the Azerbaijan Province, attracted the attention of Russia and Europe due to political, military and economic developments. The city of Tabriz, which was located on the route of the historical Silk Road and was a stop on the road that carried commercial goods between Asia, Ottoman lands and Europe, was also a political center due to its position as the office of the crown prince. In this century, many foreigners traveled to Iranian lands for political, economic, military, commercial, etc. reasons and conveyed the impressions they gained as a result. In our study, it is aimed to draw the profile of Tabriz, one of the metropolises of Iran, in the narratives of some foreign travelers who visited Iran and Azerbaijan for various reasons in the XIXth century and wrote about what they saw and experienced during these trips.

Keywords: Travelogue, Tabriz, Azerbaijan, Qajar Dynasty, XIXth Century

Makale Türü: Araştırma makalesi

Paper Type: Research article

¹ Doktora Öğrencisi, Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD., gultenbal80@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4552-2286>

² Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, vahid.soofizadeh@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8973-3144>

1. Giriş

Uygarlıkların, mekânsal anlamda vücut bulduğu yerler olarak görebileceğimiz şehirler, ait oldukları toplumların karakteristik özelliklerini yansıtır. İran coğrafyasının kalbi konumundaki Tebriz şehri incelendiğinde, İpek Yolu gibi kadim bir ticaret güzergâhının duraklarından biri olmasının etkisiyle canlı bir kent yaşamına sahip olduğu görülür. Tebriz, ticarî etkenlerin yanı sıra jeopolitik konumu nedeniyle ve XIX. yüzyılda İran dış politikasında yaşanan gelişmelerin de tesiri sonucunda nüfusun yoğunlaştığı, yabancıların çeşitli amaçlarla sıklıkla ziyaret ettiği bir şehir olarak dikkat çekmektedir. Makalemizde seyyahların anlatımları ışığında XIX. yüzyılda Azerbaycan Eyaleti'nin başkenti olan Tebriz şehri temel alınarak, idarî yönetim şekli, demografisi, mimarisi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatı hakkında bilgiler derlenmiştir.

Tebriz, İran'ın kuzeybatısında, Doğu Azerbaycan Eyaleti adı verilen bölgede yer alır ve deniz seviyesinden 1.350 metre yükseklikte bulunur. Güneyinde bulunan Sehend Dağı'nın (3.710 m.) kuzey eteklerinde geniş bir düzlükte yayılır (Bilgili, 2011: 219). Güney Azerbaycan'ın ana merkezi olarak kabul edilen Tebriz'in toprakları, doğuya doğru uzanan bölgelere göre daha verimlidir ve daha fazla yağış alır (Sykes, 1921: 3). Tebriz isminin anlamı Farsça تب (teb; ateş) ve ریز (rîz; akıtan, dökken) sözcüklerinin birleşiminden oluşan تبریز (Tebriz; ateş dökken) anlamına geldiği söylenmektedir (Aydoğmuşoğlu, 2011: 19). Evliya Çelebi, Tebriz ismini "sıtma dökücü" olarak tanımlar (Evliya Çelebi, 1984: 525). Augustus H. Mounsey, Tebriz'in çok eski bir şehir olduğunu, kendisine İranlılar tarafından aktarıldığı üzere, gölgeli ve iyi sulanan bahçelerini çok beğenen ve burayı en sevdiği ikametgâhı haline getiren Harûn el-Reşîd'in karısı Zübeyde tarafından kurulduğunu söyler (Mounsey, 1883: 93).

Tebriz şehri ve çevresi fay hattı üzerinde yer aldığından tarih boyunca sık sık büyük depremlerle karşı karşıya kalmıştır (Fisher, 1968: 9). Tebriz fay zonunda bilinen en büyük tarihî depremler, 1042'de 7.3, 1641'de 6.8, 1721'de 7.3, 1780'de 7.4, 1786'da 7.1 şiddetinde meydana gelmiştir (Sattarzadeh, Bayraktutan ve Shahin, 2020: 77). Abû'l-Farac, 1042 yılında Tebriz'de çok şiddetli bir deprem olduğunu, şehrin kalesinin, surlarının, birçok sarayın ve hamamın yıkıldığını, 50.000 kadar insanın enkaz altında kalarak can verdiğini aktarır (Abû'l-Farac, 1999: 298). Robert Ker Porter, Tebriz'de XVIII. yüzyılda gerçekleşen iki yıkıcı depremin şehri harabe haline getirdiğini ve yüz binden fazla insanın öldüğünü, XIX. yüzyılda yıkılan bu eski şehrin üzerine inşa edilen yeni şehrin henüz bebeklik döneminde olmasına rağmen bir refah örneği sergilediğini belirtir (Porter, 1821: 221).

Kaçarların ikinci başkenti niteliğinde olan ayrıca siyasî, ekonomik ve stratejik açıdan en önemli şehirlerinden biri konumundaki Tebriz, ülkenin içinde bulunduğu zorlu şartlardan doğrudan etkilenmekteydi. Köklü bir tarihe ve olaylarla dolu bir geçmişe sahip olan İran, XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren gerileme dönemine girmişti. Devletin, idarî sisteminin yabancı nüfuzu sebebiyle yıpranmış olması Kaçar Devleti'nin sorunlarını artırıyordu. Bu süreçte batı dünyasının bilim ve teknoloji alanında önemli başarılar elde ettiği ve mutlakiyet rejimlerine karşı meşrutî yönetimlerin yaygınlık kazandığı görülür. (Soofizadeh, 2023: 320). Ancak Kaçar Devleti'ndeki istibdadî yönetim şekli nedeniyle ülke, yenileşme hareketlerine başlamakta zorlanıyor ve batılı ülkelere göre bariz bir şekilde gerileme döneminde bulunuyordu. Neredeyse hiç dokunulmamış devasa doğal kaynaklara ve stratejik açıdan önemli bir konuma sahip olan ülkede, hükümetteki zayıflıklar, Rusya'nın gücünün artması ve İngiltere'nin Feth Ali Şah döneminden itibaren İran'a müdahalesi, ülkenin kısa sürede yağmalanması için elverişli koşullar yarattı (Terenzio, 1359: 10).

XIX. yüzyılda Kafkasya bölgesi ve Azerbaycan; Çarlık Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçar Devleti arasında tam bir çekişme sahası olmuştu. İran'ın genelinde ise Rusya, İngiltere ve Fransa siyasî rekabeti yoğunlaşmıştı (Sadri ve Karadeniz, 2014: 130). Rusların I. Petro döneminden başlayarak II. Katerina döneminde de devam ettirdiği işgalcilik siyaseti, XIX. yüzyıl başlarında hız

kazanmaya başlamıştır. Rusya, ülkesinin asilleri ve tüccarlarının çıkarlarını korumak, Kafkasya'yı ele geçirerek yeni topraklar kazanmak, işgal edilen yerleri Rus sanayisinin hammadde kaynağı ve pazarı haline getirmek istiyordu. Hazar Denizi'nin bir iç deniz haline getirilmesi de Orta Asya ülkelerini ele geçirmek için stratejik bir öneme sahipti (İsmailov, 2014: 275). İngiltere için İran coğrafyasının anlamı ise Hindistan'daki sömürgelerinin giriş kapısı olmasıydı. (Soofizadeh, 2021: 76). Bu gelişmeler ışığında, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran coğrafyası, batılı ülkeler (özellikle Çarlık Rusya ve İngiltere) tarafından bir hammadde ve satış pazarı haline geldi. Bu dönemde Kaçar Devleti tarafından Rus kapitalistlerine ve İngilizlere bir takım yeni imtiyazlar tanındı (Sumbatzade, 1985: 46).

XIX. yüzyıldaki bu siyasî gelişmelere paralel olarak, pek çok seyyah çeşitli amaçlarla İran topraklarına gitmiştir ve yazdıkları eserlerinde bölgenin iklimi, insanları, tarihî eserleri, eski ve yeni yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, günlük yaşamın ayrıntıları hakkında bilgiler vermişlerdir. Bu bağlamda makalede XIX. yüzyılda bölgede bulunmuş olan yabancı seyyahların eserleri incelenmiş, yapılan literatür taraması sonucu 16 adet seyahatnameye ulaşılmıştır. Aynı zamanda Kaçar Devleti dönemine ait bilgiler içeren çeşitli araştırma eserlerinden de faydalanılmıştır.

Çalışmamızda notlarına yer verilen seyyahlar şunlardır: Harford Jones Brydges, İngiliz diplomat ve yazardır. 1807-1811 yılları arasında Feth Ali Şah'ın sarayında büyükelçilik görevinde bulunmuştur. Bu sırada Azerbaycan Eyaleti'ne de gitmiş ve bölge hakkında edindiği izlenimleri aktarmıştır (Brydges, 1834). Gaspard Drouville, Fransız kökenli subaydır. 1812-1813 yılları arasında İran'da bulunmuş, Azerbaycan ve İran coğrafyası hakkında önemli bilgiler aktarmıştır (Drouville, 1828). James Justinian Morier, İngiliz diplomat ve yazardır. Seyahatnamesinde Azerbaycan Eyaleti'nin coğrafyası, insanları, yaşam tarzları, siyasî figürleri vb. konular hakkında önemli bilgiler vermektedir (Morier, 1818). Robert Ker Porter, İskoç asıllı İngiliz ressam, gezgin ve diplomattır. 1817 yılında başladığı ve üç yıl süren yolculuğuna ait anılarını yazdığı eserinde, Azerbaycan Eyaleti'nin sosyo-ekonomik yapısı, gündelik yaşam gibi değerli konular aktarılmaktadır (Porter, 1821). Henry Creswicke Rawlinson, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin subayı ve bir oryantalisttir. 1838 yılında bulunduğu Güney Azerbaycan hakkında araştırma yapmak üzere çıktığı yolculuğunda edindiği izlenimleri ve bilgileri aktardığı notları bölge hakkında önemli bir kaynak niteliğindedir (Rawlinson, 1840). Eugène Flandin, Fransız asıllı oryantalist ve ressamdır. 1840 yılında Fransa'nın Kaçar hükümetiyle ilişkilerini geliştirmek için İran'a giden heyette yer alır ve bu seyahati sırasında Azerbaycan'da da bulunur (Flandin, 1851). Mary Leonora Woulfe Sheil, İngiliz general ve diplomat Sir Justin Sheil'in eşi ve İrlanda Maliye Bakanlığı'nın en üst düzeydeki baronu Stephen Woulfe'nin kızıdır. 1849 yılında başladığı yolculuğunda Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel yaşamı hakkında çok önemli bilgiler aktarmaktadır (Sheil, 1856). Arminius Vambery, Macar asıllı bir Türkolog'dur. 1860 yılında Azerbaycan bölgesinde bulunmuştur. Seyahat ve maceralarına ilişkin notları bölge hakkında kıymetli bilgiler içermektedir (Vambery, 1883). Augustus H. Monsey, İngiliz diplomattır. 1865 yılında İran'da bulunmuştur (Mounsey, 1883). 1871-1885 yılları arasında İran'da bulunan James Bassett, bu uzun gezisinde edindiği bilgileri ve gözlemlerini anlattığı eserinde Azerbaycan'a da önemli bir bölüm ayırmış ve ayrıntılı tasvirlerde bulunmuştur (Bassett, 1887). Charles Edward Stewart, İngiliz subaydır. 1879-1880 yıllarında İran'da bulunan Stewart, eserinde Azerbaycan hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir (Stewart, 2024). Samuel Graham Wilson, Amerikalı rahip ve Presbiteryen Kilisesi misyoneridir. 1880 yılında gittiği İran'da 30 yılı aşkın görev yapmış ve Tebriz'de Hıristiyan misyonerlik çalışmalarını sürdürmüştür. Eserinde Tebriz ve Azerbaycan hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. (Wilson, 1896). George Nathaniel Curzon, İngiliz devlet adamı ve Hindistan Genel Valisidir. 1889 yılında bölgeye gerçekleştirdiği gezi sonucunda İran hakkında yazdığı "Persia and the Persian Question" adlı eseri, bölge hakkında önemli bilgiler içeren geniş kapsamlı bir kaynaktır (Curzon, 1892). Edward Arthur Brayley Hodgetts, İngiliz araştırmacı yazardır. 1895 yılında bölgeye

gitmiştir. (Hodgetts, 1896). Fahreddîn Şevket, çalışmada yer alan tek Türk seyyahdır. Osmanlı vatandaşı ve bir tıp doktoru olan seyyahın 1900 ile 1925 yılları arasındaki gözlemlerine dayanan, Sarıkamış Varlık Gazetesinde tefrika edilen yazılarının bir derlemesi olan “İrân” isimli eserinde ayrıntılı tasvirlerde bulunmuştur (Şevket, 2022).

2. İdarî Yönetim Şekli

Kaçar yönetiminde Tebriz merkezli Azerbaycan Eyaleti, İran’ın büyük yönetim birimlerinden biri oldu ve Kaçar idaresinin taht varisi olan resmî şehzadeleri tarafından doğrudan yönetildi. “Velîahd-nişîn” namıyla taht varislerinin resmî ikametgâhı haline geldi (Koç, 2021: 273). Dolayısıyla veliaht şehzadenin, Kaçar Hanedanlığının temsilcisi olarak burada oturması şüphesiz Azerbaycan’ın İran için ekonomik ve özellikle siyasî öneminden kaynaklanmaktaydı (Tağiyeva, 1985: 37). Robert Ker Porter, Azerbaycan’ın başkenti olarak tanımladığı Tebriz’in, uzun süredir hükümdar namzeti şehzadelerin ikametgâhı olduğunu belirtir (Porter, 1821: 221). İlk Kaçar şahları döneminde Azerbaycan ve özellikle Tebriz, devletin dış politikasında önemli bir rol oynadı. Veliahdın burada oturması ve Tebriz’in bir nevi ikinci başkent olması nedeniyle, Rusya ve Osmanlı büyükelçilikleri burada açılmıştı (Tağiyeva, 1985: 37). Tebriz’in yönetimi İran’ın diğer şehirlerine örnek teşkil ediyordu. Valiler tarafından yönetilen şehirlerin idaresinde yer alan memurlar, genellikle soylular ve varlıklı kişilerden oluştukları için çoğunlukla mevkilerini ömür boyu koruyorlar ve hatta çocuklarına geçiyordu. Bunların maaşları, köylülerden elde edilen gelirler, uygulanan para cezaları, tapu ve diğer belgelerin tasdik ücretleri, vergiler ve çeşitli vesilelerle aldıkları hediyelerden oluşmaktaydı (Wilson, 1896: 66).

Kaçar şehzadeleri ve güçlü aşiret reisleri, yönetimin ve askerî seçkin sınıfın belkemiğini oluşturuyor ve genellikle ülkenin en büyük toprak sahipleri arasında yer alıyorlardı. Bunların arasında profesyonel askerî komutanlar ve bürokratlar da sayılabilir (Ashraf ve Banuazizi, 1992: 669). Genel olarak, toprak sahibi ne kadar geniş bir araziye sahipse gücü de o kadar artıyordu. Toprak sahipleri, siyasî güçlerinin yanı sıra sosyal prestije de sahiplerdi (Lambton, 1953: 140). Kaçar döneminde İran toplumunun toplam nüfusunun %80-90’ı tarımda çalışıyordu. Geriye kalan %10-20’lik kesim ise gerek yiyecek ve gerekse atölyelerinde ürettikleri ürünlerin hammaddeleri için tarıma ve köylülere (dehgân)³ bağımlıydı (Seyf, 1373: 77). Kaçar yönetimi altındaki nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler ve aşiret mensupları, ülkenin maddî zenginliğinin başlıca üreticileriydi. Ülkenin kanunsuz ve düzensiz vergi sisteminin tüm ağırlığı köylülerin üzerindeydi (Seyf, 1373: 32). Kaçar yönetimi altındaki topraklarda üst tabakada bulunan soylular ve ileri gelenler ekonomik açıdan oldukça güçlü oldukları için, sahip oldukları topraklardaki köylüleri sömürmenin yanı sıra kıtlık dönemlerinde stokçuluk yapmaktan da çekinmiyorlardı (Tağiyeva, 1985: 34). Stokçuluk Meşrutiyet’ten önceki dönemin en önemli sorunlarından biriydi. Köy ağaları, mollalar, eşraf ve tüccar stokçuluk yapıyor, ellerindeki buğday ve arpayı ekmek bulunmaz hale gelip fiyatlar artıncaya dek piyasaya vermiyor, fiyatlar yükselince satmaya başlıyorlardı. Bu yüzden 1898 yılında Tebriz’de adı stokçuluğa karışan Nizâmülulema, Alâülmülk ve diğerlerinin evlerinin yağmalandığı ve kanlı çatışmaların yaşandığı bir isyan çıkmıştır (Tebrizi, 2021: 155).

Vergilerin toplanma şekli de çoğu zaman keyfî ve acımasızdı. Bir vali ya da şehzade kendisi için maddî gelire ihtiyaç duyduğunda emrindekilere bunu sağlanması talimatını verir, ardından bu meblağ vergi mükelleflerinden tahsil edilirdi. Vergi mükellefleri bazen iki ya da üç kez ödeme yaparlar, ancak bu amaçla tutulan kayıtlar hiçbir zaman kendilerine verilmediğinden ellerinde kanıtlayıcı belge bulunmaz ve tekrar ödeme yapmaya zorlanırlardı. Eğer vergi mükellefi bu ödemeyi herhangi bir sebeple yapmak istemezse valiye götürülür ve üzerine düşen meblağı ödeyene kadar

³ دهقان

falakaya çekilirdi. Gaspar Drouville, eyalet valilerinin gelirlerini bilmenin çok zor, hatta imkânsız olduğunu ve onlara her türlü muafiyet tanındığını söyler. Valilerin, tüm zanaatkârlar arasında casusları vardı. Bunlar meslek sahiplerinin yaptıkları veya sattıkları her şeyi onlara bildiriyor ve hiçbir ürün vergiden muaf tutulmuyordu (Drouville, 1828: 20-22). Mounsey, İran'da eyalet valilerinin alt makamlar üzerindeki mutlak gücünü ve bu makamların valiye ödemesi gereken verginin toplanmasında halka uygulanan davranışları, hırs ve gücün dizginsiz kullanımı olarak açıklar (Mounsey, 1883: 100).

Lady Sheil'in Tebriz'de bulunduğu süreçte heyetlerini ziyaret eden kişilerden edindiği izlenime göre aktardıkları, bölge halkının içinde buldukları durumu özetlemesi açısından önemlidir. Bu insanlar kendilerini ziyaretleri esnasında dertlerini anlatıyorlardı. Hastalıklarından, uğradıkları felaketlerden, maaşlarının kesildiğinden, değirmenlerine el konulmasından, sularının kesilmesinden, bahçelerinin ipotek edilmesinden, borçlarının ağırlığından, yüzde yüz faizin ezici olduğundan dert yanıyorlardı (Sheil, 1856: 89-90). Tebriz'e seyahat eden İngiliz Büyükelçisi Harford Jones, Tebriz yakınlarındaki Bosmitch⁴ Köyünde mola verdikleri esnada, köylülerin kethüdalarıyla⁵ birlikte yanlarına gelerek, köy topraklarının sahibi olan molladan şikayetlerini dile getirmek istediklerini, ancak yanında bulunan Mirza Büzürg'ün kendilerini engelleyerek, bu şikayetler için uygunsuz bir vakit olduğunu, çünkü İngiliz Büyükelçisini bu tartışmalarla eğlendirmemeleri gerektiğini söylediğini aktarır (Brydges, 1834: 304-305).

3. Demografik Yapı

İran toprakları içerisinde, dönemin nispeten daha gelişmiş şehirlerinden biri olan Tebriz'de sınıfsal farklılaşmalar ortaya çıkmıştı. Nüfusun tamamı belirli sınıfların toplandığı mahallelerde oturuyordu. Bunlar aristokratların oturduğu mahalleler, mera ve tarım alanlarında yaşayanlar, sakinlerinin çoğunun tüccar ve zanaatkâr olduğu Ermeni mahallesi, orta sınıfa mensup atölye sahiplerinin mahallesi, varlıklı esnaf ve tüccarların yaşadığı mahalleler ile dokumacılar, boyacılar, vasıfsız işçiler, katircılar, deve sürücüleri ve işsizlerle dolu olan yoksul mahallelerdi (Abrahamian, 1974: 16). James Justinian Morier, şehir nüfusunun büyük kısmının banliyölerde yaşadığını söyler (Morier, 1818: 232).

İran'ın metropolü, ticarî öneme sahip ilk şehri (Wilson, 1896: 52) olan bu ihtişamlı şehir, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren birçok talihsizliğe uğramıştır. Robert Ker Porter, XVIII. yüzyılın başlarında gerçekleşen deprem, savaş ve salgın hastalıklar gibi felaketlerin Azerbaycan Eyaleti'ni kasıp kavurduğunu ve yarım milyon olan Tebriz nüfusunun kırk yıldan biraz daha uzun bir sürede, beşte bir oranında düştüğünü belirtir (Porter, 1821: 223). Samuel Graham Wilson da Tebriz'in bu felaketler sonucunda büyük zarar gördüğünü ve eski ihtişamını kaybettiğini söyler (Wilson, 1896: 52). Tebriz'in nüfusu, XVIII. yüzyıldaki bu talihsizliklerin ardından toparlanma aşamasına girmiş, 1800'lerde 30.000-50.000 civarındaki nüfus XIX. yüzyıl ortasında yaklaşık 100.000 olmuş, 1890'larda 170.000 ila 200.000 arasında bir sayıya çıkarak istikrarlı bir büyüme göstermiştir (Issawi, 1971: 27). Ahmed Seyf, aynı döneme ait nüfusun 1810'da 30.000, 1850'de 100.000, 1866-1867'de 120.000 ve 1899'da 189.000 civarında tahmin edildiğini yazar (Seyf, 1373: 32). Resmî bir nüfus sayımı yapılmadığından dolayı, XIX. yüzyılda bölgeye giden Avrupalı seyyahların notlarında Tebriz nüfusu hakkında kişisel tahminler ve söylentiler aktarılır. Lady Sheil, Tebriz'i nüfus ve zenginlik açısından İran'ın en iyi şehirlerinden biri olarak tanımlar. Kuzeyi yüksek tepelerle ve güneyde Şah Gölü ile çevrili geniş bir ovada yer alan şehrin nüfusunun XIX. yüzyıl ortalarında 100.000'i aştığını ve bu nüfusun büyük kısmının surların dışındaki banliyölerde yaşadığını belirtir (Sheil, 1856: 91). Augustus H. Mounsey, 1865 yılındaki Tebriz'i, İran'ın batı ile ticaretinde büyük bir merkez, Trabzon'a giden

⁴ Basminc (باسمنج)

⁵ كدخدا; İran'da köy ya da şehirlerde vergi toplamakla ve diğer idarî hizmetler ile görevli kişiler.

tüm kervanların ana durak noktası, zengin Azerbaycan Eyaleti'nin başkenti ve tahtın varisinin ikametgâhı olarak tanımlar ve şehir nüfusunun 120.000 olduğunu belirtir (Mounsey, 1883: 93). James Bassett, 1880'li yıllarda Tebriz nüfusunun tahminen 200.000 olduğunu, bu nüfusun yaklaşık beş yüz ailelik kısmının Ermeniler olduğunu yazar. Az sayıda Avrupalı bulunduğunu bildirdiği Tebriz'de İngiliz, Fransız ve Rus konsoloslukları olduğunu aktarır. James Bassett, Avrupalı ve Ermeniler dışında kalan tüm Tebriz halkının Müslüman olduğunu ve çoğunlukla Afşar boyuna mensup olduklarını söyler (Bassett, 1887: 64-65).

İran'da, Nasıreddin Şah'ın hükümdarlığı esnasında 1871-1872 yıllarında büyük bir kıtlık meydana gelmiştir. Kuraklık, tarım alanlarının nispeten daha fazla gelir getiren haşhaş, tütün ve pamuk gibi sanayi ürünlerine ayrılması ve bunun yanında devlet adamlarının görevlerini layıkıyla yerine getirmemesi nedeniyle tüccar ve zengin kişilerin ürünlerle ilgili spekülasyon ve stokçuluk yapmaları gibi sebeplerle yaşanan kıtlık, ülkeyi büyük bir trajediye sürüklemiştir (Yetiş, 2017). James Bassett, 1871 kışında İran'da meydana gelen kıtlığın, yolları, Rusya ve Osmanlı'ya ulaşmaya çalışan mültecilerle doldurduğunu aktarır. Birkaç ay içinde binlerce insanın hayatını kaybettiği bu kıtlık yüzünden İran'da, göç ve ölüm nedenleriyle üç milyon kişilik bir nüfus kaybı olduğu tahmin ediliyordu (Bassett, 1887: 58). 1879-1880 yılları arasında bölgede bulunan Charles Edward Stewart, Tebriz nüfusunun kendisine 200.000 olarak söylendiğini ancak tahminlerine göre 130.000 kişi olduğunu aktarır (Stewart, 2024: 190). Yüzyılın sonlarında bölgede bulunan Wilson, Tebriz'de 3.000'i Ermeni olmak üzere 150.000 ila 200.000 kişi yaşadığını tahmin etmektedir. Onun aktardığına göre çeşitli mesleklerde çalışan yaklaşık yüz kişilik bir Avrupalı gurup da şehirde ikâmet etmekteydi (Wilson, 1896: 52).

Bir Türk şehri olarak nitelendirilen Tebriz'de günlük konuşma dili Türkçeydi. Lady Sheil, İran'daki Türkçe'nin gücünden hayretle bahseder. Tebriz'de tek kelime Farsça konuşulduğunu duymamaktan dolayı şaşkınlığını dile getirir ve sokaklarda, çarşılarda kulağa çarpan tek dilin Türkçe olduğunu söyler. Azerbaycan'da kullanılan Türkçe ile İstanbul'da konuşulmanın birbirinden çok farklı olmadığını aktarır. Kazvin'e kadar hâkim konumda olan dilin Türkçe olduğunu, sayıları iki ya da üç bini bulan şah ailesinin de Türkçe konuştuğunu, Farsçanın sadece sarayda devlet işlerinde kullanıldığını aktarır. Şah ailesinin, Kaçarların atalarının Çin surlarından hatta Pekin'den getirdikleri dili konuşmaktan zevk aldıklarını söyler (Sheil, 1856: 93-94).

4. Şehrin Mimarisi

Şehrin görünümü ve mimarisi hakkında seyahatnamelerde çok ayrıntılı tasvirler bulunmaktadır. Bölgenin deprem kuşağında olması nedeniyle sık sık meydana gelen depremlerin yıkıcı etkileri, yaşam alanlarının ve tarihî eserlerin büyük zarar görmesine sebep olmuştur. Seyyahlar da bu konuya dikkat çekmişler, depremlerin verdiği hasarın mimariyi ve insanların yaşam şartlarını nasıl etkilediğini ayrıntılı bir şekilde aktarmışlardır.

James Justinian Morier, 1808-1809 yıllarında gerçekleştirdiği İran gezisine dair notlarında, Chardin'in yazdığı dönemde on beş bin evi, on beş bin dükkânı, üç yüz kervansarayı, iki yüz elli camisi, muhteşem kubbeli çarşları olduğunu söylediği Tebriz'in, kendi ziyareti döneminde bu büyüklüğün onda biri kadar bile olmadığını söyler. Morier'in aktardığına göre *"Kent merkezi, eski kentin bulunduğu alanın tam ortasında yer alıyordu. Şehrin her yerinde Chardin'in betimlediği kent hakkında fikir veren, ev, sokak vb. kalıntılar görülebiliyordu. Kulelerle ve duvarlarla çevrili şehrin yedi kapısı bulunuyor ve bu kapılar gün batımından bir ya da iki saat sonra kapanıyor, anahtarları ise şehrin valisinde bulunuyordu"* (Morier, 1818: 225-226). Mounsey, 1865 yılında gerçekleştirdiği gezisi sırasında, şehirde belli başlı yapıların özellikle dikkat çektiğini söyler. Bakımsızlıktan ve sık sık gerçekleşen depremlerden zarar gören, kaplandığı çinilerden dolayı Mavi Cami (Gökmescid) adını

alan cami, şehir merkezine yakın ve hâkim bir konumda yer alan veliaht ikametgâhı, Büyük Meydan ve geniş çarşılar Tebriz'in en dikkat çekici yerlerini oluşturuyordu (Mounsey, 1883: 98).

XVIII. yüzyılın başlarında İran'a seyahat eden John Bell, eyaletin başkenti olan Tebriz'in büyük, kalabalık bir şehir olduğunu aktarır. Yüksek kayalıklarla çevrili verimli bir ovada yer alan şehrin eski ihtişamını gösteren delillerin kalıntılarının halen görülebildiğini söyler (Bell, 1762: 88). Surların dışındaki banliyölerde çok sayıda meyve bahçesi ve ekili alan bulunmaktaydı. Tebriz'de sık sık gerçekleşen depremler nedeniyle evler alçak yapılıyor ve camilerde ise minare bulunmuyordu (Flandin, 1851: 177-179). Evler tek katlı, çatıları düz, bahçe duvarları çamur sıvayla kaplı, çarşıların çatıları kemerli, sokaklar dardı (Wilson, 1896: 53). Şehrin genel mimarisindeki eksikliklere rağmen doğal güzellikleriyle dikkat çeken Tebriz, meyve bahçeleri, akarsuları ve serin gölgeleri ile İran'ın en güzel şehirlerinden biri olarak tanımlanabilir. Mounsey, Tebriz'in geniş meyve bahçelerinin şeftali ve kayısı ile ünlü olduğunu söyler (Mounsey, 1883: 97-98).

John Bell, Tebriz'in sokaklarını dar ve düzensiz olarak tasvir etmiştir. Bell, şehirdeki evlerin mimarisinden de bahseder; *"Evler, kıyılmış samanla karıştırılmış çamurdan yapılmış tuğlalarla inşa edilmişti. Valinin sarayı ile birkaç ev taştan inşa edilmiş ve iyi bir görünüme sahip binalardı. Duvarların içi beyaz badanalı ve temiz görünümüydü. Her evin tabanında sakinlerinin durumuna göre halı ya da hasır bulunuyordu. Seçkin insanların evlerinin dış avlularında, kare tuğlalarla örülmüş, çiçeklerle süslenmiş ve boyanmış büyük salonlar bulunuyordu"* (Bell, 1762: 88-90). Lady Sheil'e göre Tebriz şehrinin girişindeki ve düşük gelir seviyesine sahip insanların yaşadığı bölge kasvetli bir görünüme sahipti. Sheil'in aktardığına göre; *"Evler, kahverengi yanmamış tuğlalardan inşa edilmiş, sokağa bakan penceresi bulunmayan yapıları. Avrupalıların ve Ermenilerin yaşadığı mahalleye yaklaştıkça evlerde değişiklik gözlenmeye başlıyor, kapılarda ve evlerin boyalarında süslemeler görülüyordu. Daha yüksek sınıflara sahip olanların evlerinin iç kısımları ise çok ferah ve bu evler genellikle büyüktü"* (Sheil, 1856: 89). James Bassett de evlerin mimarî yapısı hakkında hemen hemen aynı ayrıntıları vermektedir. Onun aktardığına göre köylülerin evleri güneşte kurutulmuş tuğla, saman, toprak gibi malzemelerden imal edilmiş karanlık ve sefil yapılar, zenginlerin evleri genellikle çok süslü, odaların çoğu aydınlık ve güzeldi. Bassett ayrıca varlıklı kişilerin evlerindeki süslemelere dikkat çeker. Onun aktardığına göre en iyi evlerin duvarları özenli bir şekilde sıva, ayna ve camlarla süsleniyordu. Camlar küçük parçalar halinde kesilerek çimento üzerine yapıştırılıyor böylece tavan ve duvarlar ışıktaki elmaslarla süslenmiş gibi parlıyordu. Misafir odaları genellikle büyük oluyor ve özenle yapılmış pencerelerle donatılıyordu (Bassett, 1887: 60-61).

James Justinian Morier, Tebriz'de konakladığı bir Ermeni rahibin evinin tasvirini yapar; *"Meydanın iki tarafına bakan birkaç odadan ve yine birbirinden bağımsız başka odalardan oluşan evin bahçesinde gül ağaçları, elma, armut, kiraz, ceviz, iğde ağaçları bulunuyordu. Rahip iki adet yeraltı odasından birinde eşiyile birlikte kalıyor, diğerini de içki deposu olarak kullanıyordu. Abbas Mirza tarafından alkollü içki satışı yasaklanmış ve ağır bir şekilde cezalandırılıyor olduğundan bu satış gizli bir şekilde ve sadece tanıdık kişilere yapıyordu"* (Morier, 1818: 228-229). Lady Sheil de Tebriz yakınlarında kaldığı bir köy evini tasvir eder. İnsanların yer yatağında uyduğunu, geceleri yere serilen bu yatakların, gündüz olunca gösterişli ipek bir örtü ile örtülerek kanepeler olarak kullanıldığını, ailelerin ikamet ettiği ana odaların keçe ile kaplandığını belirtir; *"Bir köşede yüksek bir yatak yığını bulunurken, diğer bir köşede, tahıl, kuru bakliyat dolu sandık ve küpler bulunuyor, kayısı, üzüm ve soğan dizileri tavandan sarkıyor, toprak duvarlara oyulmuş raflarda meyveler depolanıyor bunun yanı sıra çeşitli fincan ve tabaklar, eğer varsa ailenin gurur kaynağı olarak sergilenen kaba Rus camından birkaç sürahi ve bardak yerleştiriliyordu. Odanın bir ucunda bir şömüne bulunuyor ve üzerinde genellikle Kur'ân-ı Kerîm'den ya da İranlı şairlerden alıntılar içeren yazılar asılıyordu"* (Sheil, 1856: 99-100).

Tebriz'deki evlerin çatılarının düz yapılması nedeniyle ev sakinleri çatıyı da yaşam alanlarına dâhil ediyorlardı. James Justinian Morier, insanların (yaz aylarında) evlerin teraslarında yattıklarını ve açık havada uymanın, bir odaya hapsolmaktan çok daha ferahlatıcı olduğunu aktarır. Kendisi burada bulunduğu dönemde kadınların her zaman ilk kalkanlar olduğunu, erkeklerin ise güneş doğduktan çok sonra bile teraslardaki yataklarında uzandıklarını gördüğünü söyler (Morier, 1818: 230).

Morier anlatımının devamında sokakların temizliğinin çok düzensiz olduğunu söyler. Çöpler, toprak ya da kar yığınları haftalarca sokaklarda kalıyor, insanlar ve yük hayvanları bunların oluşturduğu tümseklerin üzerinden atlamak zorunda kalıyorlardı. Ancak bunların sebep olduğu bir kaza valinin arabasını devirir ya da salgın hastalık meydana gelirse temizlik için bir emir veriliyordu. Şehirlerin su temini nehirlerden ve kar sularından sağlanmaktaydı. Tebriz'de yeterli su kaynağı olmaması büyük bir sıkıntı oluşturuyordu. Bu sıkıntıyı çözmek için ihtiyaç duyulan su, Şah Gölü'nden yaz aylarında kullanılmak üzere yeraltından veya açıktan yürütülen kanallarla şehre taşınıyordu. Ağaçlarla çevrili sokaklarda açıktan akan bu kanalların çoğu yüzeyin birkaç metre altındaydı ve su, çimentolu kanallar ya da kil borular aracılığıyla taşınmıştır. Suyu bir evin avlusuna çevirmek için görevlendirilen sucular, bu kanallarda bulunan engeli kaldırıyor belli bir süre sulandıktan sonra bir sonraki eve yönlendiriyordu. Bu görevliler evlere suyu verdikten sonra on ya da yirmi gün boyunca dönmüyor, kışın kanal donmuşsa birkaç ay dönmedikleri de oluyordu (Wilson, 1896: 69-70).

Şehrin aydınlatmasına bakıldığında, Tebriz sokaklarında ışıklandırma bulunmadığı görülür. Bu yüzden geceleri dolaşanlar fener taşıyorlardı. Bu fenerler genellikle kalaylı bakırdan imal ediliyor ve boyutları kişinin saygınlığına göre değişiyordu. Kişinin mevkii yüksekse ebatları büyük olan iki ya da üç fener önünde taşıyor, yabancılar ve hali vakti yerinde olanlar orta boyutlara sahip tek fenerle yetiniyordu. Yoksullar ise çok küçük fenerlere sahipti (Wilson, 1896: 68-69).

Şehrin önemli yapılarına bakıldığında, ilk göze çarpan veliaht şehzadenin yazlık sarayıdır. Samuel Graham Wilson bu saray hakkında şunları aktarır; *"Saray, şehrin güneyinde bulunuyor ancak Kuzey Bahçesi olarak yanlış adlandırılan bölgede yer alıyordu. Yüz yetmiş dönümlük bir arazide bulunan bahçenin giriş kapısı güzel bir tuğla kemerdi ve buradan uzun bir çift cadde saraya çıkıyordu. Hemen önünde, içinde kuğuların bulunduğu dairesel bir çeşme vardı. Abbas Mirza tarafından yaptırılan kabul salonunun, İran'a gelen elçilerin, Napolyon'un ve diğer ünlülerin resimleriyle süslenmiş küçük bir salon olup, Avrupa'da eğitim görmüş İranlı bir ressamın eseridir. Duvarlar ve tavanlar sanatsal formlara büründürülmüş küçük ayna parçalarıyla kaplıdır. Geniş iç avlunun tüm uzunluğu boyunca bir çeşme ve her iki yanında çiçek tarhları vardır. Diğer ucunda ise saray yer alıyordu. Dairesel bir yapı olan sarayın ortasında mermer bir çeşme, üzerinde beş ya da altı katlı korkuluklar ya da kemerli ve kubbe ile taçlandırılmış galeriler bulunmaktaydı. Avlunun kenarlarında harem için odalar vardı. Bahçenin bir bölümünde bir geyik, bir kurt, doldurulmuş bir ayı ve birkaç küçük hayvandan oluşan bir hayvanat bahçesi bulunuyordu"* (Wilson, 1896: 62-63).

Tebriz'deki en dikkat çekici binalardan bir diğeri de Ark-ı Ali Şah (Ali Şah Kalesi) ya da eski kimliğiyle Mescid-i Ali Şah'tır (1318-1323). Son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Han'ın (1316-1335) veziri Ali Şah tarafından yaptırılmıştır. Daha sonraki zamanlarda, muhtemelen sık sık meydana gelen şiddetli depremlerden dolayı zarar görünce, birtakım eklemeler yapılarak (surlar, mahzenler, ambarlar vs.) kaleye dönüştürülmüş ve Ark-ı Ali Şah olarak anılmaya başlanmıştır (Aydoğmuşoğlu, 2017: 681). James Justinian Morier, Ark-ı Ali Şah'ı, Tebriz'deki en ilginç yapı olarak tanımlar (Morier, 1818: 226). Mescid-i Ali Şah'tan övgüyle bahseden Robert Ker Porter, kendisinin İran'da bulunduğu dönemden yaklaşık altı yüz yıl önce inşa edilen ve büyük kemerleri ile görkemli kubbelerinin dikkat çektiği binanın tamamının içi ve dışında, her çağın başarılı sanatçılarını onurlandıracak bir ustalık ve zevkle döşenmiş, girift ve ayrıntılı figürler halinde ayarlanmış porselen karolarla kaplandığını ve altın

harflerle yazılmış Arapça cümlelerle (Kur'ân-ı Kerîm ayetleri) süslediğini söyler (Porter, 1821: 222). Lady Sheil de Tebriz'de gördüğü en dikkat çekici yapının "Ark" olduğunu söyler (Sheil, 1856: 92). Wilson bu Ark'tan "XIX. yüzyıl sonlarında Tebriz şehri yirmi dört bölüme ayrılmıştı. En eski ve en temel olanı Ark-ı Ali Şah'ın kalıntılarının bulunduğu kısım olup, duvarları büyük ölçüde ortadan kalkmış, hendek doldurulmuş ve bu alan binalar için kullanılmıştı. Ark'ın merkezinde çarşılar, doğu tarafında hükümet binaları, güneybatı tarafında ise Ermeniler ve Avrupalıların yaşadıkları yerler bulunmaktaydı" şeklinde bahseder. (Wilson, 1896: 59). Wilson, sayısız mermer levha kullanılan kalenin duvarlarının kiremitten yapıldığını söyler. Boyut olarak İran'daki bütün yapıları geride bırakan Ark-ı Ali Şah'ın etrafında birçok ağaç türü bulunmaktaydı. Suçlular, geçmişte bu yapının zirvesinden aşağı atılarak idam ediliyordu. Daha sonra bu yapı bir kale haline getirilmiş ve etrafı burçlu ve hendekle korunan bir duvarla çevrilmiştir. Abbas Mirza, veliahtlığı döneminde burada top dökmek için bir dökümhane ve bir cephanelik kurmuştur (Wilson, 1896: 64-65).

Tebriz'in en önemli yapılarından biri de Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah tarafından 1465-66 yılında yaptırılan Gökmescid'dir. Mavi çinilerinden dolayı halk arasında Mescid-i Kebûd (Mavi Cami) olarak adlandırılan bu mescid, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın 1467'de Cihan Şah'ı öldürüp Karakoyunlu saltanatına son vererek Tebriz'e girmesi üzerine yarım kalmıştır. Binanın daha sonra Uzun Hasan'ın oğlu Muzaffer Yakub Bahadır Han zamanında eşi ve kızı Saliha Hatun'un çabalarıyla tamamlandığı rivayet edilmektedir (Altun, 1996: 142-143). Mescid, depremler nedeniyle harap olmasına rağmen, ihtişamı XIX. yüzyılda hâlâ dikkat çekmekteydi. Heybetli kemerlere sahip yapının içi ve dışı çeşitli renklerde sırlı çinilerle kaplı, ancak yapı genelinde mavi ve beyaz hâkimdi. Kemerli kapının üzerinde ve iç mekândaki kemerlerin tabanı boyunca, çinilerle Kur'ân-ı Kerîm'den ayetler yazılmıştı. Samuel Graham Wilson, bu caminin Sünniliğe ait bir yapı olduğundan Şiiler tarafından ihmal edildiğini söyler (Wilson, 1896: 63).

İlhanlı hükümdarı Gazân Han tarafından, Tebriz'in batısında Şam adıyla inşa edilen bölgede İslâm tasavvuruna uygun birçok bina yaptırılmıştır. "Dindarlığın Kapıları" (Abvâbu'l-Birr) veya "Şanb-Ghazan" olarak da adlandırılan bu yapılar, dinî amaçlar, hayır işleri, sağlık hizmetleri gibi amaçları olan binalardı. Gazân Han'ın kendi türbesi de bu yapıların arasında olup, XVII. yüzyıla kadar ziyaretçilerin hayranlığını uyandırıyordu (Jahn, 1971: 31-32). İbn Battûta, seyahatnâmesinde buradan bahisle; derelerin, yemyeşil ağaçların ortasında kurulmuş olan zaviyede gelip gidenlere yemek ikram edildiğinden ve kendisinin de burada gecelediğinden söz eder (İbn Battûta, 2019: 226-227). XIX. yüzyılda harabe haline geldiği anlaşılan bu eserler hakkında Porter, şehrin yeni surlarının güneybatısında yer alan yapılar arasında Gazân Han'ın mezarının kalıntılarının da bulunduğunu söyler. Yapıların o dönemdeki görünümü, kireç, toz, kiremit ve tuğlaların birbirine karıştığı devasa bir höyükten ibaretti (Porter, 1821: 223).

İran şehirlerinde geleneksel kamusal bir alan olan çarşılar⁶, kent yaşamında her zaman ticarî faaliyetlerin büyük bölümünü barındırmıştır. Çarşılar, her şehrin ayrılmaz bir parçası, yakın ve uzaklardan gelen ticarî malların değiş tokuş edildiği yerlerdir. Bunun yanı sıra, insanların sosyal, siyasî, kültürel ve hatta dinî faaliyetlerinin sürdürüldüğü yerler olarak görev yapmıştır. Ticaret yollarının (İpek Yolu gibi) yakınında yer alan bazı şehirlerin çarşıları daha büyükken, bu yollardan uzak olan diğerlerinin çarşıları daha zayıftı. İran'ın kuzeybatısındaki Türk şehri Tebriz çarşısı, doğu medeniyetinin en eski ve en değerli çarşıları arasında ilk sıralarda yerini almıştır (Moosavi, 2005: 2). Tebriz, muhteşem evleri ve saraylarından çok, göz alıcı çarşılarıyla ünlüydü (Chardin, 2014: 323). Şehrin çarşıları sağlam bir şekilde inşa edilmişti ve diğer İran şehirlerindeki göre daha ferah bir havası vardı (Hodgetts, 1896: 208). Tebriz'de evler ve dükkânlar ayrı bölgelerde bulunmaktaydı.

⁶ بازار: bazaar

Mağazalar şehir merkezinde, çarşıları meydana getiren geniş ve uzun sokaklarda bulunmaktaydı. Evlerse çarşıların bulunduğu bölgenin dışında yer alıyor ve hemen hepsinin bahçesi bulunuyordu.

Seyyahlar bu canlı ticaret merkezinin ana arterleri olan çarşıları, notlarında ayrıntılı olarak tasvir etmişlerdir. Seyahati sırasında önce Hoy'a daha sonra Tebriz'e geçen Arminius Vambery, bu antik kentin büyüklük ve ihtişamı karşısında şaşkınlığını gizleyemez. Seyahatnamesinde Hoy çarşısına karşı hayranlığını belirten gezgin, Tebriz'le kıyaslandığında Hoy çarşısının minyatür bir resimden farksız olduğunu söyler. Tebriz çarşısındaki gürültü, koşturmaca, itiş-kakış, boğucu kalabalık yanında, konaklayacağı Emir Kervansarayı'na giderken karşılaştığı yoğun bir insan ve katır kalabalığından söz eder. Önünden geçen dervişlerin bu korkunç karmaşada dans ettiklerini ve çılgınlık atarak keskin baltalarını havaya attıklarını ve saplarından tekrar yakaladıklarını anlatır ve ekler: "...Emir Kervansarayına nasıl sağ salim vardığımı merak ediyorum." (Vambery, 1883: 54-55). Tebriz çarşılarından birinin tasvirini yapan Samuel Graham Wilson, burada birkaç fırın, asılmış birkaç koyun ve kesilmek üzere yerde yatan bir sığır ve mandanın bulunduğu ayrıca karpuz kabuğu ile beslenen ve iple bağlanmış koyunların bulunduğu bir kasap, manav, baharatçı, tütüncü, sokağın yarısını kaplayan bir demirci, bakkal, yakacak ve at yemi satıcısı, kireç ve petrol satıcıları ve bir marangoz ve insanların boş zamanlarını geçirdikleri çayhaneden bahseder (Wilson, 1896: 57).

Samuel Graham Wilson, Tebriz çarşılarındaki insanları ve yaşanan hengâmeyi de tüm canlılığıyla aktarır. Seyyah, bir dervişin yüksek sesle ve heyecanlı bir şekilde hikâyeye anlattığını, bir yılan tüccarının sayısız sürüngenini sergilediğini ve insanların oradan kaçıştığını, tüccarın yılan ısırıklarından koruduğunu iddia ettiği yazılı dualar sattığını, iskambil oyunu oynayan ve gençlerin paralarını almaya çalışan bir düzenbazı, kocaman koyun postundan başlıklar takmış pipolarını tütüren köylüleri anlatır. Konunun devamında *"tuğla döşeyen işçiler çalışıyor, hamamda havlular kuruması için duvarlara asılıyordu. Boyacılar pantolonlarını dizlerine kadar sıvamış teknelerde boyanmış pamuklu kumaşları ve ihraç edilmek üzere tuzlanacak oğlak derilerini yıkıyorlardı. Kadınlar da temizlemek için yorganlarını ve halılarını getirmişlerdi ve yüzleri özenle örtülü ama bacakları çıplak bir şekilde suyun içinde duruyorlardı. Vücutlarının yarından fazlası çıplak çocuklar koşuşturuyor, çamurdan toplar yapıyor ya da koyun kemikleriyle oynuyorlardı. Seyyar bir şekilde dolaşan berber ise işini sokakta yapıyor, kısa süre içerisinde müşterisinin saç ve sakal tıraşını tamamlıyordu"* şeklinde yazmıştır. (Wilson, 1896: 57-59).

Ticaretin bu kadar canlı olduğu bir şehirde konaklama çözümü olarak birçok kervansaray yapılması gerekiyordu ki bu kervansarayların yapılması XVII. yüzyıla rastlamaktadır. John Bell, şehirde bulunan büyük kervansaraylarda yabancıların kalacak yer sıkıntısı çekmediğini ve bunun için de küçük bir ücretin yeterli olduğunu söyler (Bell, 1762: 90). Tebriz'deki Emir Kervansarayını gezen Wilson, kervansarayın ortasında iki-üç yüz metre boyutunda açık bir meydan ve bir çeşme olduğunu aktarır. Seyyah kervansarayı şöyle anlatır, "Meydanı çevreleyen geniş kaldırımlar ve ağaçlar bulunuyordu. Kaldırımlar ticarî mallarla dolu olup bu mallar güvendedi. Dış kapılar ve çarşı kapıları gün batımında kilitleniyor ve kemerli çatılarda bekçiler devriye geziyordu. Meydanların kenarları iki kat yüksekliğinde inşa edilmiş dükkân ve ofislere ayrılmıştı. Burada Messrs Ziegler & Co., Imperial Bank, diğer Avrupalı ve Ermeni tüccarlar ile Amerikan İncil Cemiyeti'nin kitap deposu bulunmaktaydı" (Wilson, 1896: 59).

Hamamlar Tebriz şehrinin en etkin sosyal yaşam merkezlerinden biri olarak görülebilir. Şehir sakinlerinin temizlik ve rahatlama ihtiyaçlarını karşılamasının yanı sıra sosyalleşmelerine de katkıda bulunuyordu. Genellikle ticarî ve kültürel anlamda birçok işlevi bulunan çarşılarda inşa edilen hamamlar (Adelzadeh, 2016), şehrin tamamına yayılmıştı. Robert Ker Porter, Abbas Mirza'nın sarayındaki hamamı tüm ayrıntılarıyla kaydetmiştir. Sarayın avlusunun bir köşesinde hamama açılan küçük bir kapıdan girildikten sonra dar bir geçitten sekizgen şeklinde tasarlanmış geniş bir salona

geliniyordu. Kubbesi dört sütun tarafından desteklenen salondaki bu sütunların tabanlarında taş bir seki ya da bir platform bulunuyor ve kullanılacağı zaman üzerine halılar seriliyordu. Işık yukarıdan, mükemmel şeffaflıkta ince bir Tebriz mermeri levhasıyla kaplı dairesel açıklıktan geliyordu. Salonun sonundaki bir kapı ile başka bir dar yoldan hamam dairesine geçiliyor, duvarları ve zemini tamamen serin ve parlak bir yüzeye sahip mermerle kaplı bu dairede, yaklaşık bir metre derinliğindeki sarnıca alttaki kazanda ısıtılan su, borular aracılığıyla taşınıyordu. Borular ayrıca buharı da hamama taşıyordu. Aynalar hamamın hemen her yerinde duvarları kaplıyordu. İçeriye serpiştirilmiş dalından yeni koparılmış güller duvarlara yerleştirilmiş tasvirleri ile bir tezat oluşturuyordu. İran'ın evlerinin içinde ve dışında sıklıkla kullanılan gülün, yabancı ziyaretçilere Hafız'ın "Bülbül ile Gül'ün" ülkesinde olduğunu her fırsatta hatırlatıyordu. (Porter, 1821: 230-233).

5. Ekonomik Hayat

XIX. yüzyılın ilk yarısında sınırlardaki değişiklikler, Tebriz'i hayatî önem taşıyan bir nokta haline getirdi. Ayrıca Tebriz, askerî ve stratejik önemine paralel olarak, İran'ın kuzey ve batısındaki ülkeleri içeren ticaretin önemli bir bölümünü yürüttüğü için bir değişim merkezi olarak önem taşımaktaydı. Halılar, tarımsal ve kırsal ürünler (özellikle kurutulmuş meyveler), Hazar'ın deniz ürünleri ve makinelerin, Avrupa, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında taşındığı geçiş güzergâhıydı. İran'ın en yoğun nüfuslu bölgelerinden birinin bölgesel pazarı ve idari merkezi olan Tebriz, aynı zamanda özellikle halı ve deri olmak üzere önemli yerel ticaret ve imalat potansiyeline de sahipti (Fisher, 1968: 14-16). Ham ipek, halı ve pamuklu eşya imalathanelerinde hatırı sayılır bir ticaret yapılıyordu. Bunun yanında tarımsal üretim potansiyeli de yüksek olan bölgede tarlalar sulandığında büyük miktarda arpa ve buğday mahsulü elde edilebiliyordu (Bell, 1762: 91). Tüm devletin en büyük pazarı olan Tebriz'de kervansarayları dolduran çok sayıda kervan, ürünlerini Asya'nın iç kesimlerinden ve Avrupa'dan getiriyordu. Hint ve İngiliz pamuklu kumaşları, İranlıların ürettiği fiyattan daha düşük bir fiyata sahip olduğundan burada iyi bir satışa sahipti. Ticaret üstünlüğü daha çok İngiliz tüccarların elindeydi. Rusya'yı temsilen Gürcü tüccarlar, cam ve kaba toprak mamulü eşyalar, deri ve bakır gibi hammaddeler satıyorlardı. (Flandin, 1851: 177-178).

Bölgede arpa, buğday gibi hububat ile üzüm, şeftali, elma, armut, kayısı, fıstık, badem ve ceviz gibi meyve ve kuruyemişler yetişmekteydi. Bölgedeki dağlar maden bakımından oldukça zengin olmasına rağmen bu dönemde bunların çok az kısmına ulaşılabiliyordu. Karadağ'da bakır madeni bol miktarda bulunmaktaydı ve Muzafereddin Şah tarafından bu madenlerin imtiyazı tamamen Ruslara verilmişti. Bölgede debbağlık (deri terbiyeciliği), nesaçlık (dokumacılık), halıcılık, demircilik, marangozluk, dülgerlik, kavaflik (ayakkabıcılık) halkın geçim kaynaklarındandı. Azerbaycan arazisinde de İran'ın diğer bölgeleri gibi ekilen yerler üç kısma ayrılmaktaydı. Birincisi hükümete ait olan Halise toprakları, ikincisi özel ve büyük çiftlikler olan Erbab'ler, üçüncüsü de rençberlerin ziraatla uğraştığı Hurda-mâlik'ler. Buralarda çalışan rençperler ağır bir vergi yükü altındaydılar (Resulzade, 2020: 57-60). İran'ın başlıca tarım eyaleti olan Azerbaycan'da verginin büyük kısmı toprak ve ürünleri üzerinden alınmakta, ancak bazı durumlarda pullukta kullanılan öküz sayısı ve bazı durumlarda ise toprak ve öküzlerin toplamı üzerinden alınmaktaydı (Curzon, 1892: 471). Toplanan vergilerin şeffaf bir biçimde harcandığına dair herhangi bir bulgu yoktur. Toprak sahiplerinden ya da köylüden alınan verginin tam miktarını ölçmek mümkün değildi. Ancak toplam devlet gelirlerinin büyük bir kısmı ordunun idamesi için harcanıyordu (Seyf, 1998: 61).

Tüccar ve esnaf sınıfı, sayısız imtiyazlara sahip, ülke ekonomisine katkıda bulunan en saygın sınıf olarak kabul edilmekteydi. Babadan oğula geçen tüccarlık mesleğini yerine getirenler genel olarak namuslu ve inançlı insanlar olarak tanınırlardı. Halk, birikimlerini saklamak ve değerlendirmek amacıyla tüccarlara emanet ettikleri için Avrupa'da yaygın olan bankacılık sistemini İran'da tüccarlar yönetmişlerdir (Sadri, 2012: 112-113). Fahreddin Şevket, İran'da gayrimüslimlerin vücutları ve vücutlarının temas ettiği her şeyin necis olarak algılandığını aktarır. Diğer din

mensuplarının Müslüman evlerine, hamamlarına veya lokanta, berber gibi işyerlerine girmeleri yasaktı. Şevket, bu yüzden İran ticaretinin %95'inden fazlasının Müslümanların elinde olduğunu söyler (Şevket, 2022: 56).

Güney Azerbaycan şehirlerinde orta çağa özgü bir üretim söz konusuydu. Küçük işletmeler farklı üretim mallarını kendi atölyelerinde ürettiriyor, birkaç zanaatkâr çalıştırıyorlardı. Savaşların bitiminden sonra veliaht Abbas Mirza'nın bölgeye davet ettiği Hıristiyan iş adamı Armstrong, Tebriz civarında halıcılıkla ilgili ayıklama, tarama ve örme fabrikaları açtı. Ancak bunların ne ölçüde çalıştığı bilinmiyor. Halıları, ipek ve pamuklu-keten kumaşlarıyla meşhur olan Tebriz, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İran'ın Rusya ve Batı Avrupa'ya açılan kapısı olarak, özellikle Rusya ile ticari ilişkilerin gelişmesinde önemli bir görev üstlenmiştir (Tağiyeva, 1985: 20-21). Tebriz'de 1888'de bir porselen fabrikası, 1892'de bir iplik fabrikası, 1908'de kristal fabrikası kurulmuştur (Hazirî, 2005: 84).

İran'ın geleneksel el sanatları endüstrisi, ülkeye ithal edilen makine yapımı malların artan hacmiyle rekabet edecek durumda olmadığından önemli ölçüde gerilemiştir. Bu gerilemenin ilk etkilerinden biri, tarımsal üretimden çıkmak isteyen köylüler için istihdam olanaklarının azalması ve dolayısıyla Rusya'nın güney eyaletlerine yoğun bir işgücü hareketinin yaşanması olmuştur. Böylesine büyük miktarlardaki işgücü kaybının İran ekonomisini, ülkede verimli bir şekilde istihdam edilmiş olsalardı üretebilecekleri katma değer birikiminden mahrum bıraktığı söylenebilir. Çoğu kasaba ve şehirlerde ise dış ticaretin yabancı tüccarların elinde olduğunu gösteren çok sayıda kanıt vardır (Seyf, 1998: 67). İran hükümeti yerli firmaları, tüccarları ve zanaatkârları yabancı mallardan korumak için bir çaba göstermiyordu. Aksine yabancı ülke sermayedarlarına verilen ayrıcalıklar tüccarları ve üreticiyi zor durumda bırakmıştır (Tağiyeva, 1985: 26). 1828'deki ikinci Rus-Kaçar savaşının ardından imzalanan Türkmençay Antlaşması, ticarî anlamda bir dizi yeni düzenlemenin İran'a dayatıldığı 1901 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Türkmençay Antlaşması'nın temel amacı İran pazarlarını Rus mallarına açmaktı (Seyf, 1998: 75). Kısa bir süre sonra, 1836 yılında İngiliz tüccarlarına verilen bazı ayrıcalıklardan sonra 1841'de İngiltere ile yapılan ticaret antlaşması, sanayi mallarının Azerbaycan dâhil İran'a daha kolay girmesini sağladı. Bu anlaşmaya göre İngiliz tüccarlar, 1828 Türkmençay Antlaşması ile Rus tüccarlara verilen ayrıcalıkların aynısından faydalanıyorlardı. İran'da iç gümrük vergisinden muaf tutuluyorlardı. Ayrıca İngilizler, Tebriz dâhil İran'ın üç şehrinde ticarî temsilci bulundurma hakkını elde etti. 1845'te İran hükümeti Fransa, Avusturya ve diğer Avrupa ülkelerine de benzer haklar tanıdı (Tağiyeva, 1985: 26). Yalnızca 1848-1896 yılları arasında yabancı ülkeler ve Kaçar hükümeti arasında 83 antlaşma imzalanmıştı (Seyf, 1998: 75). Charles Edward Stewart seyahatnamesinde, Tebriz'de başlıca faaliyet alanı halı/kilim ticareti olan bir İngiliz şirketi Messrs Ziegler&Co.'dan bahseder (Stewart, 2024: 191-192). Manchester'lı Ziegler firması burada bir genel temsilci tarafından yönetilmekteydi. Firma İngiliz ve Avrupa mallarının ithalatı ile ilgilenmekteydi ve İran'ın diğer şehirlerinde de alt acenteleri bulunuyordu (Bassett, 1887: 64-65).

XIX. yüzyılda Güney Azerbaycan'dan Rusya'ya yapılan ihracat diğer bölgelerden yapılan ihracata göre daha hızlı artmıştır. Bu ihracatın önemli bir kısmı el sanatı ürünleriydi ve bunları genellikle Rusya'daki Müslüman halk kullanıyordu. Tebriz, Merağa, Erdebil ve Hoy gibi Güney Azerbaycan şehirlerinde üretilen mallar (çeşitli kumaşlar, masa örtüleri, çantalar, şemsiyeler, peçeteler vb.) çoğunlukla Kuzey Azerbaycan'da satılıyordu. Tebriz'e İngiltere'den getirilen kumaşlar, burada boyanarak Rusya'ya ihraç ediliyordu. Yine Tebriz'e İran'ın diğer şehirlerinden de ihraç edilmek üzere mallar geliyordu (Tağiyeva, 1985: 27).

İran'da halıcılık, ekonomik açıdan çok mühim bir yer teşkil ediyordu. Azerbaycan halıcılık açısından İran'ın en önemli merkezlerinden biriydi. Atkıları yün olan Türk halılarına karşın diğer İran halılarının atkı zincirleri pamuktandı. Halıların çoğu, besledikleri hayvanlardan kendi yünlerini elde

eden aşiretler tarafından dokunuyordu. Bunlar konar-göçer olduklarından, kondukları yerlere çadırları ile birlikte halı tezgâhlarını da kuruyorlar ve dokuyorlardı. Aşiret (il) halılarının desen ve nakışları kendilerine mahsus ve çeşit çeşitti. Şehir ve köylerde dokunan halılar ise evlerde ya da halı dokunan iş yerlerinde üretilirdi. Evlerde genellikle kadınların dokuduğu halıları, iş yerlerinde gündelikçi çocuklar ve erkekler dokuyorlardı (Şevket, 2022: 27-28). Tebriz tüccarları yalnızca kendi şehirlerinde faaliyet göstermiyorlardı. Mısır, Suriye, Osmanlı, Rusya gibi yabancı ülkelere ya da Sultanabad, Kirman, Meşhed, Tahran gibi dâhili şehirlere yerleşerek İran halı ticaretini neredeyse tekellerine almış durumdaydılar (Şevket, 2022: 43).

6. Sosyal ve Kültürel Hayat

İnsanların yaşam biçimlerini, geleneklerini, değer yargılarını ve hatta inançlarını gösteren kültürel hayat öğeleri, incelenen toplum hakkında önemli bilgiler edinmemizi sağlar. Yabancı seyyahlar, XIX. yüzyıldaki Tebriz halkının sosyal ve kültürel hayatı hakkında seyahatnamelerine önemli notlar düşmüşlerdir. Bölgeyi ziyaret eden seyyahlardan Arminius Vambery, Tebriz'deki günlük yaşam ve kültürel öğeler ile ilgili değerli ayrıntılara değinir. Karadağ'ın (Karacadağ) bulunduğu bölgede karşılaştığı bir Türkmen düğününden bahseden Vambery, bir gelin alma merasimine şahit olur; *"Çok sayıda sağdıç gelin evine gelince, geldiklerini haber vermek için ateşli silahlarını kullanır sonra da içeri girerler. Gelinin kırmızı bir peçe ile dışarı çıktığını ve üzerinde kat kat aşağı dökülen geniş bir elbise olduğunu söyler. Gelin, kıyafetleri bunu zorlaştırırsa da ata bindirilir ve kadınlar tarafından kuşatılarak şarkılar söylenir."* Ardından verilen düğün yemeğine katılan Vambery, yemekte davetlilerden düğün hediyelerinin toplandığını belirtir (Vambery, 1883: 48-50).

İran'da ölüm merasimlerini aktaran Gaspard Drouville, bir erkeğin ölümü halinde ailenin tüm üyelerinin ve hizmetçilerin korkunç bir şekilde feryat ettiklerini, çaresizliklerini göstermek için yerde yuvarlanıp, kıyafetlerini yırttıklarını ve yüzleri çamur içinde dolaştıklarını yazar. Haremdeki kadınların da aynı şeyi yaptıklarını ancak adet gereği yüksek sesle ya da uzun süre bağıramayacaklarından arkadaşlarını ve komşularını davet ederek bu törenlerde kendilerine yardım etmelerini istediklerini, son olarak işi ağlamak olan ve her perşembe akşamı dul kadınlarla birlikte, ölen kişinin mezarı başında aynı töreni tekrarlamak için giden kadınlar olduğunu belirtmiştir. Ölüm merasiminde feryatlar biraz dindiğinde ceset açık alanda ya da bahçede yıkandığı ve bir mollanın da Kur'an-ı Kerim okuduğunu yazmıştır. Zaman zaman ölünün eskiden yaşadığı evi terk etmek gibi bir adet bulunsa da bu her zaman uygulanmıyordu. Ayrıca üç aya kadar varan zaman dilimlerinde tıraş olmamak, banyo yapmamak, sadece isteksizce yemek yemek ve su içmek gibi gelenekler de bulunmaktaydı (Drouville, 1828: 180-185).

Gaspard Drouville, İran'daki hiyerarşinin çok sıkı olduğunu ifade eder. Törenlere ve üste itaate sadece askerler ve devlet memurları tarafından değil tüm bireyler tarafından titizlikle riayet ediliyordu. O, bir İranlının ne kadar gururlu ve kibirli olursa olsun, sosyal konum ve hatta zenginlik bakımından kendisinden üstün olanlara karşı saygılı davranma geleneğini asla bozmadıklarını söyler (Drouville, 1828: 14). Vambery, Tebriz'de iken tahtın varisi dokuz yaşındaki Muzafereddin Mirza için düzenlenen şenliğe katılır. Tebriz'in tamamını alarma geçiren bu şenliğin birkaç gün sürdüğü ve yoğun bir kalabalığa ev sahipliği yapmıştır. Seyyah bu şenlik hakkında sefalet ve ihtişamın bir arada olduğu garip bir karşıtlık yorumunu yapmaktadır. İlk gün Ala Konağında yapılan şenlikte şehzadeye, devlet memurları ve ileri gelenlerin eşlik ettiğini ve Avrupai tarzda kıyafetler giymiş iki sıra serbaz⁷ bulunduğunu söyler. Bahçenin kenarlarından biri tamamen şeker somunları, çeşitli İran kekleri ve şekerlemeler ile dolu olup, bunların büyük ahşap tabaklara konulması geleneğinden bahseder ve bunlar olmadan İran'da herhangi bir bayram gününün tamamlanmadığını iletir (Vambery, 1883: 60-61). Tebriz'e girişlerinde beraberindeki heyet için büyük çapta bir hazırlık düzenlenen Lady Sehil, bu

⁷ سریاز: asker

karşılama töreninde soylular, din adamları, tüccarlar, mollalar, atlı süvariler, dervişler ve dilenciler bulunmasına rağmen tek bir kadının bulunmadığına ve kendisinin de töreni uzaktan izlemesine izin verildiğine dikkat çeker (Sheil, 1856: 86).

İran’da halıcılık, ekonomik açıdan önemli bir geçim kaynağı olmasının yanı sıra günlük yaşamda, evlerin dekorasyonunda ve namaz ibadetinin yerine getirilmesinde faydalanılan kültürel olarak da önemli bir öğedir. Porter İran’da, saray erkânı dâhil olmak üzere evlerde halıların ana dekorasyon malzemesi olduğunu, diğer mobilyalara ihtiyaç duyulmadığını, bu kuralın zengin ya da fakir ayrımı olmaksızın aynı şekilde uygulandığını aktarmaktadır (Porter, 1821: 236). İran’da insanlar bir odaya asla çizme veya terlikleriyle giremez ve bir yabancı buna teşebbüs ederse kasıtlı olmasa bile bu durum terbiyesizliğin zirvesi olarak görülürdü. Ayakkabıların kapıda bırakılarak içeriye girilmesi âdeti Doğu’nun her yerinde çok eski bir uygulamadır ve özellikle basılacak yer herhangi bir dinî mekân olduğunda daha önemlidir. İran halıları Avrupa’da zeminlere serilen halılardan daha pahalı bir dokuya sahiptir ve aynı zamanda namaz kılariken kullanıldıkları için bunlara bir kutsiyet te atfedilmiştir. Bu yüzden ayakkabılar çıkarılınca ortaya çıkan çoraplar, hassas bir imalat olup, çeşitli renklerde güzel bir şekilde işlenmektedir. Baş kapalı tutmak da İran geleneğinin bir başka noktasıdır (Porter, 1821: 239-240).

Ayakkabı, kundura, çizme genellikle az kullanılır ve Tahran, Tebriz gibi büyük şehirlerde görülürdü. Genellikle memurlar ve eşraf giyiyorlardı. Köylü ve şehirliler kuzey bölgelerde yemeni ve çarık, orta ve güney bölgelerde iklimin sıcaklığından dolayı rahat ve terlik şeklinde bir nevi ayakkabı olan “gîve”⁸ giyerlerdi. Kalpak giymek İranlılar için çok önemliydi. Kuzu derisinden üretilen kalpakları yalnızca Azerbaycan’ın zenginleri kullanıyordu. Tahran’da üretilen siyah çuha ve bazen siyah kadifeyle kaplı fes şeklindeki serpuşları genellikle memurlar ve mektep talebeleri giyiyordu. Vilayet ve köylerdeki diğer insanlar genellikle keçe külâh giyiyorlardı ki bunların şekil, renk ve değeri itibarıyla birçok çeşitleri bulunmaktaydı (Şevket, 2022: 30-31).

Yıkama ve temizlenme ihtiyacının giderildiği yerler olmasının dışında geleneksel açıdan örf ve adetlerin yaşatıldığı yerler olarak da değerlendirilebilecek olan hamamlar Tebriz günlük yaşamında önemli bir yer teşkil ediyordu. Robert Ker Porter, ziyareti esnasında şehirdeki hamam kültürünü notlarına eklemiştir. Onun anlatımına göre hamamda erkekler saçlarını siyaha, ellerine ve ayaklarına da kına yakarak parlak kırmızıya boyuyorlardı. Hamamda bulunan görevli, müşterisini yumuşak kıldan yapılmış bir fırçayla kırk beş dakika boyunca ovuyor, ayaklara ponza taşı kullanıyordu. Ardından vücut tüylerinin alındığını, müşterinin ovalanarak şampuanlandığını, vücudun gerilerek eklemelerin çatırdatıldığını ve yıkananların bundan zevk aldıklarını aktarır. Hatta bu durumu müşteri ve hamam görevlisi arasında gerçekleşen bir güreş maçına benzetmektedir. Müşteri en son tekrar sabunla köpürtülerek ovuluyor, duruluyor, abdestin ardından sarnıca daldırılıyordu. Üzerine büyük, kuru ve sıcak bir çarşaf sarılarak soyunma odasına geçiyordu. Hanımlar ise hamamı, gündelik hayatın en büyük eğlence yeri olarak görüyorlardı. Orada buluşmak için randevu alıyorlar, burada geçirdikleri yedi-sekiz saati, birbirlerine hikâyeler ve anekdotlar anlatarak, şekerlemeler yiyerek, saçlarını ve kaşlarını boyayarak geçiriyorlardı. Ayrıca kadınlar, vücutlarına ağaç, kuş ve canavar, güneş, ay ve yıldız figürleriyle dövmeler yapıyorlardı (Porter, 1821: 230-233).

Seyahatnamelerden edindiğimiz bu bilgilere göre Tebriz şehrinde yaşayan halkın, gelenek ve göreneklerine son derece bağlı oldukları ve günlük yaşamlarını bu kurallar çerçevesinde şekillendirdikleri görülmektedir.

⁸ گيوه: Üst kısmı iplikten tabanı ise genellikle deri veya kauçuktan imal edilen, dayanıklı el yapımı ayakkabılar.

7. Sonuç

Kaçar Devleti döneminde Azerbaycan Eyaleti'nin merkezi konumunda yer alan Tebriz şehri, deprem kuşağında yer almakta ve sık sık büyük depremlerle karşı karşıya kalmaktaydı. Bu nedenle şehirde evler tek katlı ve çatıları düz olarak, genellikle kurutulmuş çamurdan imal ediliyordu. Camilerde ise minare bulunmuyordu. Yoksul ve sıradan insanların evleri harabe bir görüntü sergilerken, soylu ve varlıklı insanların evlerinin daha ferah, gösterişli ve büyük olduğu görülmektedir. Şehir genelinde temizlik ve sulama hizmetlerinin düzgün verilmediği anlaşılmaktadır. Şehir mimarisinin en önemli yapıları olan Ark-ı Ali Şah, Gökmesjid gibi yapılar da depremlerden zarar görmüş olmasına rağmen ayakta kalmaya ve ihtişamlarıyla dikkat çekmeye devam ediyordu. Gazân Han tarafından inşa ettirilen Şanb-Ghazan ise tamamen yıkılmış harabelerden ibaretti.

İpek Yolu üzerinde yer alan ve Rusya, Osmanlı ve Avrupa topraklarına ticaretin geçiş noktasında bulunan Tebriz, doğu medeniyetinin en eski ve en değerli çarşılarına sahipti. Bu canlı ticaretin sürdürülebilirliği için konaklama tesisi olarak inşa edilmiş büyük kervansaraylarıyla da dikkat çekmekteydi. Ham ipek, halı, deri, pamuklu eşyalar, tarımsal ürünler Tebriz ticaretinin en önemli ürünleriydi. Tebriz tüccarları İran halı ticaretini tekellerine almış durumdaydılar.

Bir Türk şehri olan Tebriz'de, düğün, ölüm, misafirperverlik, tören ve bayramlara riayet gibi adet ve göreneklere bağlılığın toplumun günlük yaşamına rehberlik ettiği görülür. Halıların tüm İran'da olduğu gibi Tebriz'de de ekonomik faydasının yanı sıra günlük yaşamın ayrılmaz bir simgesi olduğu yabancı seyyahların dikkatini çekmiştir. Bunun yanında hamamlar sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası olarak hem erkekler hem de kadınlar için önemli toplumsal mekânlardı.

İran'ın en önemli şehirlerinden biri olan Tebriz, tarihî ticaret güzergâhı olan İpek Yolu üzerinde bulunması, coğrafi ve stratejik açıdan önemli bir konumda olması, topraklarının verimliliği gibi avantajlarından dolayı Kaçar Devleti döneminde değerini korumaya devam etmiştir. Ancak savaşlar, doğal afetler, salgın hastalıklar, ülke yönetiminde zayıflıkların bulunması, üst sınıfın halk üzerinde uyguladığı zorbalığa varan vergi uygulamaları ve bunun için bir önlem alınmaması gibi birçok olumsuzluğun etkisi altında, seyyahların aktardığı bilgiler de dikkate alınarak, XIX. yüzyıl Tebriz'inde ağır toplumsal sorunlar bulunduğu görülmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma için etik kurul onayı gerekli değildir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazar 1'in makaleye katkısı %50, Yazar 2'nin makaleye katkısı %50'dir.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Abû'l-Farac, G. (1999). *Abû'l Farac Tarihi* (Cilt 2). (Ö. R. Doğrul, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Abrahamian, E. (1974). Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran. *International Journal of Middle East Studies*, 1(5), 3-31.
- Adelzadeh, A. (2016). Social Dimesnions of Bazaar in Historical Cities of Iran: The Tabriz Bazaar. *The International Journal of Engineering and Science*(5), 36-44.
- Ahmad Ashraf, A. B. (1992). Class System V: Classes in the Qajar Period. *Encyclopædia Iranica*, 5, 667-677. (E. Yarshater, Ed.) California: Mazda Publishers.
- Altun, A. (1996). Gökmesicid. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 14, 142-143. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2011). *Tarihte Tebriz*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2017). Tebriz'deki Türk Mimari Eserleri (XVI-XIX. Yüzyıllar Arası). *Türk Tarihine Dair Yazılar Dede Korkut'un İzininde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan* (s. 679-690). içinde Ankara: Gece Kitaplığı.
- Bassett, J. (1887). *Persia: The Land of Imams A Narrative of Travel and Residence 1871-1885*. London: Blackie & Son.
- Bell, J. (1762). *Travels from St. Petersburg in Russia to Various Parts of Asia*. London: Geo, Robinsons and Co.
- Bilgili, A. S. (2011). Tebriz. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 40, 219-222. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Brydges, H. J. (1834). *An Account of the Transactions of His Majesty's Mission to the Court of Persia in the Years 1807-11*. London: James Bohn.
- Chardin, J. (2014). *Chardin Seyahatnamesi; İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran (1671-1673)*. (A. Meral, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Curzon, G. N. (1892). *Persia and the Persian Question* (Cilt 1). New York: Logmans, Green, and Co.
- Drouville, G. (1828). *Voyage en Perse Fait en 1812 et 1813*. Paris: Librairie Nationale Étrangère.
- Evliya Çelebi. (1984). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt 1). İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Fisher, W. (1968). Physical Geography. S. H. A.J. Arberry (Ed.) içinde, *The Cambridge History of Iran: The Land of Iran* (Cilt 1). Cambridge: Cambridge University Press.
- Flandin, E. (1851). *Voyage en Perse* (Cilt 1). Paris: Gide et J. Baudry.
- Hazirî, A. M. (2005). Berresî Mâhiyet Tabegatî Tüccar der Devre Kaçariye. *Mecelle Câma-eşnâsî İran*, 7(1), 66-92.
- Hodgetts, E. A. (1896). *Round About Armenia: The Record of a Journey Across the Balkans Through Turkey, The Caucasus, and Persia in 1895.* London: Sampson Low, Marson and Company Limited.
- İbn, B. (2019). *İbn Battûta Seyahatnamesi*. (A. S. Aykut, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İsmailov, M. (2014). *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*. (V. Kurban, Çev.) İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

- Issawi, C. P. (1971). *The Economic History of Iran 1800-1914*. London: The University of Chicago Press.
- Jahn, K. (1971). Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*(4), 29-33.
- Koç, M. A. (2021). Modern İran Tarihinin Oluşumunda Tebriz'in Rolü: Devrimler, Savaşlar, Siyasal ve Toplumsal Süreçlere Tebriz Şehri ve Tebrizli Şahsiyetler Üzerinden Bir Bakış. O. Karacan (Ed.) içinde, *Modern İran Tarihi Kaçar Hanedanı'ndan İslâm Devrimine* (s. 271-298). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Lambton, A. K. (1953). *Landlord and Peasant in Persia*. London: Oxford University Press.
- Manizeh Sadri, Yılmaz Karadeniz. (2014). Kaçar İdaresi Döneminde İran'da Askeri Alanda Yapılan Islahat Teşebbüsleri ve Sonuçları. M. A. (Ed.) içinde, *Tarih Boyunca Yenileşme Hareketleri*. İstanbul: Kitabevi.
- Moosavi, M. S. (2005). Bazaar and its Role in the Development of Iranian Traditional Cities. *IRCICA International Conference of Islamic Archaeology* (s. 1-9). Tabriz: Tabriz Azad University Faculty of Art & Architecture.
- Morier, J. J. (1818). *A Second Journey Through Persia, Armenia and Asia to Constantinople*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown.
- Mounsey, A. H. (1883). *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*. London: Smith Elder.
- Porter, R. K. (1821). *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia* (Cilt 1). London: A. & R. Spottiswoode.
- Rawlinson, H. C. (1840). Notes on a Journey from Tabriz, Through Persian Kurdistán, to the Ruins of Takhti-Soleimán and from Thence by Zenjân and Tárom to Gilán in October and November. *Journal of the Royal Geographical Society of London*(10), 1-67.
- Resulzade, M. E. (2020). *Seçme Eserler 1 (Kitaplar)*. (Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım, & S. Çağın, Dü.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sadri, M. (2012). İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Seyf, A. (1373). *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*. Tahran: Teşr Chesme.
- Seyf, A. (1998). Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century. *Middle Eastern Studies*(34), 54-82.
- Sheil, M. L. (1856). *Glimpses of Life and Manners in Persia*. London: John Murray.
- Soofizadeh, A. (2021). Emperyalizm Kısacasında Osmanlı ve Kaçar Devletleri Üzerinde Rus ve İngiliz Paylaşım Planları: St. Petersburg ve Reval Görüşmeleri. *5th International Mardin Artuklu Scientific Researches Conference* (s. 73-81). Ankara: Farabi Yayınevi.
- Soofizadeh, A. (2023). Kaçarlar Devrinde Meclis'in Topa Tutulması Hadisesi (1908). *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 319-328. <https://doi.org/10.53718/gttad.1267502>
- Stewart, C. E. (2024). *Asya'da Kılık Değiştirerek Yolculuk: Bir İngiliz Subayının Anadolu, İran ve Hindistan Hatıraları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Sumbatzade, A. (Dü.). (1985). *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*. Bakü: Azərbaycan SSR Bilimler Akademisi.
- Sykes, P. (1921). *A History of Persia* (Cilt 1). London: Macmillan and Co. Ltd.

- Şemîm, A. A. (2007). *Iran der Devre-i Saltanat Kacar*. Tahran: İntişârat-ı Behzâd.
- Şevket, F. (2022). *Îrân*. (D. Örs, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tağiyeva, Ş. Ə. (1985). *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*. (Ə. S. Sumbatzadə, Ed.) Bakü: Azərbaycan SSR Bilimler Akademisi.
- Tebriẓî, A. K. (2021). *Îran Meşrutiyet Tarihi*. (H. Z. Mehdi Kamruz, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Terenzio, P. C. (1359). *Rekabet Rus ve İnglîs der Îran ve Afganistan*. Tahran: İntişârat-i Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab.
- Vambery, A. (1883). *The Life and Adventures of Arminius Vambery*. London: T. Fisher Unwin.
- Wilson, S. G. (1896). *Persian Life and Customs: With Scenes and Incidents of Residence and Travel in the Land of the Lion and the Sun, Oliphant*. London: Anderson and Ferrier.
- Sattarzadeh, Y. G., Bayraktutan, M. S., Shahin, H. F. (2020). Tebriz (KB İran) Kent Alanı Çevresinin Aktif Tektoniği ve Depremselliği. *60. Türkiye Jeoloji Kurultayı* (s. 77-80). Ankara: TÜBİTAK.